

22-БОБ. ПУЛ-КРЕДИТ ТИЗИМИ. БАНКЛАР ВА УЛАРНИНГ БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИДАГИ РОЛИ

Пулнинг ҳаракати бозор иқтисодиётининг молиявий асосларидан бири бўлиб, барқарор пул тизими, даромадлар ва харажатлар айланишига ҳаётий тус бағишлайди, бутун иқтисодиётнинг ривожланишини таъминлаб беради, ишлаб чиқариш қувватларидан тўлиқ фойдаланишга имкон туғдиради ва тўла бандликка эришишни таъминлайди. Аксинча, беқарор пул тизими ишлаб чиқариш, бандлик ва нарх даражасининг кескин тебранишига асосий сабаб бўлиб, иқтисодий ривожланишга тўсиқ бўлиши мумкин. Шу сабабли мазкур боб пул муомаласи ва унинг амал қилиш қонуниятларининг мазмунини ёритиш билан бошланади. Пулга бўлган талаб ва таклиф таҳлил қилиниб, инфляциянинг моҳияти очиқ берилади.

Бобнинг кейинги босқичи кредит тизими, банклар ва уларнинг бозор иқтисодиётидаги ролига бағишланади. Ниҳоят боб республикада миллий валютани мустаҳкамлаш вазифаларини таҳлил қилиш билан якунланади.

22.1. Пул муомаласи ва унинг амал қилиш қонуниятлари. Пулга бўлган талаб ва пул таклифи

Бозор иқтисодиёти шароитида пул маблағлари тўхтовсиз ҳаракатда бўлади, товарлар ва хизматларни айирбошлаш жараёнида ресурслар учун тўловларни амалга оширишда, иш ҳақи ҳамда бошқа мажбуриятларни тўлашда пул кўлдан кўлга ўтиб, айланиб туради. **Пулнинг ўз вазифаларини бажариш жараёнидаги тўхтовсиз ҳаракати пул муомаласи дейилади.**

Жаҳонда тарихан шаклланган ҳамда ҳар бир мамлакат томонидан қонуний равишда мустаҳкамлаб қўйилган пул муомаласининг турли тизимлари амал қилади. Мамлакат **пул тизимининг** муҳим таркибий қисмлари қуйидагилардан иборат:

- 1) миллий пул бирлиги (сўм, доллар, иена, фунт стерлинг, марка ва ҳ.к.);
- 2) нақд пул муомаласида қонуний тўлов воситаси сифатида амал қилувчи қоғоз, танга ва кредит пуллар тизими;
- 3) пул эмиссияси, яъни белгиланган қонуний тартибда пулни муомалага чиқариш тизими;
- 4) пул муомаласини тартибга солувчи давлат идоралари.

Пул муомаласи нақд ва кредит пуллар ёрдамида амалга оширилади. **Нақд пул муомаласига** банк билетлари ва металл тангалар (пул белгилари) хизмат қилади. **Нақд пулсиз ҳисоблар** чеклар, кредит карточкалари, векселлар, аккредитивлар, тўлов талабномалари кабилар ёрдамида амалга оширилади. Уларнинг ҳаммаси **пул агрегати** деб юритилади. **Муомалада мавжуд бўлган пул массаси** нақд ва кредит пулларни қўшиш йўли билан аниқланади.

Пул муомаласи ўзига хос қонунларга асосланган ҳолда амалга оширилади. Унинг қонунларидан энг муҳими муомала учун зарур бўлган пул миқдорини аниқлаш ва шунга мувофиқ муомалага пул чиқаришдир.

Муомалани таъминлаш учун зарур бўлган пул миқдори куйидаги омилларга боғлиқ:

1. Муайян даврда (масалан, бир йил давомида) сотилиши ва сотиб олиниши лозим бўлган товарлар суммаси. Товарлар ва хизматлар қанча кўп бўлса, уларнинг нархи қанча баланд бўлса, уларни сотиш ва сотиб олиш учун шунча кўп пул миқдори талаб қилинади.

2. Пул бирлигининг айланиш тезлиги. Пул бир хил бўлмаган тезлик билан айланади. Бу кўп омилларга, жумладан сотилаётган товарлар турига, уларнинг харидоргирлигига боғлиқ бўлади. Пул қанчалик тез айланса, муомала учун зарур бўлган пул миқдори шунча кам бўлади.

3. Кредитнинг ривожланганлик даражаси, пулдан тўлов воситаси сифатида фойдаланиш. Кўпинча товарлар қарзга (кредитга) сотилади ва уларнинг ҳақи келишувга мувофиқ кейинги даврларда тўланади. Демак, муомала учун зарур бўлган пул миқдори кредит миқдорига мувофиқ камрок бўлади. Иккинчи томондан, бу даврда илгари кредитга сотилган товарлар ҳақини тўлаш вақти бошланади. Бу пул миқдорига эҳтиёжни кўпайтиради.

Мазкур ҳолатларни ҳисобга олганда, муомала учун зарур бўлган пул миқдори куйидаги формула бўйича аниқланади:

$$\dot{I}_i = \frac{\dot{O}_a - \dot{O}_e + \dot{O}_o}{A_o},$$

бу ерда:

P_m - муайян даврда муомала учун зарур бўлган пул миқдори;

T_6 - сотилиши лозим бўлган товарлар суммаси (товарлар миқдори × нархи);

X_k - кредитга сотилган товарлар суммаси;

X_t - тўлаш муддати келган товарлар ва хизматлар ҳамда бошқа тўловлар суммаси;

A_t - пулнинг айланиш тезлиги.

Масалан сотилган товарлар суммаси 100 млн. сўмни, кредитга сотилган товарлар – 20 млн. сўмни, илгари кредитга сотилиб, айни пайтда тўлаш муддати келган товарлар ва бошқа тўловлар – 40 млн. сўмни ташкил қилиб, пулнинг айланиш тезлиги 6 марта бўлса, у ҳолда муомала учун зарур бўлган пул миқдори 20 млн. сўмга тенг бўлади. Яъни:

$$\dot{I}_i = \frac{100 - 20 + 40}{6} = 20 \text{ йёи . пёи .}$$

Муомала учун зарур бўлган пул миқдори пул муомаласи қонунини миқдоран ифодалайди. Чунки муомала учун зарур бўлган пул миқдорига нисбатан муомалага кам пул чиқарилса, кўпгина хўжаликларда пул етишмаслиги, нормал ҳолатда хўжалик юритиб бўлмай қолиш ҳолати юз беради. Ёки, аксинча, муомалада бўлган пул миқдори сотилаётган товарлар ва хизматлар суммасига нисбатан ошиб кетиши ва бунинг натижасида товарлар билан таъминланмаган пулнинг пайдо бўлиши унинг қадрсизланиши, яъни инфляцияни билдиради.

Пул миқдори таъсир этувчи омилларни ҳисобга олиб, пул муомаласининг қуйидаги қонунига таъриф бериш мумкин: **бошқа шароитлар ўзгармай қолганда, муайян даврда муомала учун зарур бўлган пул миқдори сотишга чиқариладиган товарлар суммасига тўғри мутаносиб, пулнинг айланиш тезлигига тесқари мутаносибдир.**

Бунда сотишга чиқариладиган товарлар суммаси ишлаб чиқарилган товарлар ва кўрсатилган хизматлар ҳажмига ва уларнинг нархига боғлиқ бўлади.

Албатта бунда нарх ҳақида гап кетганда АҚШ иқтисодчиси И.Фишер кўрсатганидек ҳамма товарларнинг ўртача нархи олинмайди. Чунки самолёт нархи билан ручка нархининг ўртачасини олиб бўлмайди. Шунинг учун ҳар бир турдаги товарнинг бозор нархида сотилган суммалари йиғиндиси олинади.

Таъкидлаш лозимки, пулнинг ҳамма тизимлари учун пул муомаласи қонуни умумий бўлиб, шу билан бирга олтин ва қоғоз пул муомаласи қонунларининг ўзига хос хусусиятлари ва бир-биридан фарқлари мавжуд.

Масалан, **1) олтин пул муомалада бўлганда:**

а) ортиқча олтин пул хазинага жалб қилиниб, захирада тўпланиб боради, зарур бўлганда муомалага ёки ҳар хил безаклар учун фойдаланишга чиқарилади;

б) товарлар ҳажми кўпайиб, муомала учун қўшимча пул зарур бўлганда хазинадаги олтин пуллар муомалага киритилади. Шу йўл билан муомала учун зарур бўлган олтин пул миқдори ўз-ўзидан тартибланади.

2) Муомала учун зарур бўлган олтин пул миқдори товарлар қийматининг миқдорига тўғри мутаносибликда, олтиннинг ўз қийматига нисбатан эса тесқари мутаносибликда ўзгаради:

а) олтин пул қиймати ва товарлар ҳажми ўзгармаган тақдирда товарлар қиймати қанча паст бўлса, муомала учун зарур бўлган пул миқдори ҳам шунча кам бўлади. Агар товарлар қиймати ўзгармаса, пулнинг миқдори товарлар ҳажмининг ортишига қараб унга мутаносиб равишда кўпаяди;

б) агар товарлар ҳажми ва қиймати ўзгармайди, деб фараз қилсак, муомаладаги олтин пул миқдори олтиннинг ўз қийматига қараб ўзгаради, яъни унинг қиймати ошса, пул миқдори камади, қиймати пасайса, пул миқдори кўпаяди.

Қоғоз пул муомаласи қонунлари олтин пул муомаласидан фарқ қилиб, уни қуйидагича ифодалаш мумкин:

- қоғоз пул қанча миқдорда чиқарилмасин, унда белгиланган қиймат миқдори муомала учун зарур бўлган олтин пул миқдорининг қийматига тенг бўлади;

- қоғоз пулнинг ҳар бир бирлигида белгиланган қиймат миқдори муомала учун зарур бўлган олтин пул қийматининг муомалага чиқарилган қоғоз пул миқдори нисбатига мос келади.

Қоғоз пул тизими амал қилиб турган даврдан буён ўтган реал иқтисодий ҳаёт шуни кўрсатадики, олтин пул муомаладан чиқарилган ва қоғоз пулларнинг олтин пул билан алоқасини йўқотишга расман уринилган

бўлсада, унинг номинал қиймат белгиси сифатидаги ҳаракатида олтин пул билан бўлган алоқаси ҳозиргача объектив равишда сақланиб қолган. Фақат у модификациялашиб, мураккаблашиб бормоқдаки, натижада уни мантиқий мушоҳада қилиш орқали тушуниш анча қийинлашади. Шунинг учун ҳам қоғоз пуллар ҳар бир давлатнинг махсус қонуни билан муомалага чиқарилади. Бу қонунда пулнинг белгиси, бирликлари, миқёслари ва чет эл валюталари билан расмий алмашув тартиби ўрнатилади. Аммо унинг қиймат белгиси сифатида қанча қийматга эга эканлигини ҳеч қандай давлат қонуни билан ўрнатиб бўлмайди, у фақат объектив иқтисодий қонун – пул муомаласи қонуни асосида ўрнатилади ва амал қилади¹.

Миллий иқтисодиётда давлатнинг, тижорат банклари ва бошқа молиявий муассасаларнинг мажбуриятлари пул сифатида фойдаланади. Пул операцияларининг асосий кўпчилик қисми нақд пулсиз, чеклар ва унга тенглаштирилган молиявий активлар ёрдамида амалга оширилади. Шу сабабли муомалада бўлган пул миқдорини ҳисоблаш учун $M_1 \dots M_n$ пул агрегатлари ёки таркибий қисми тушунчасидан фойдаланилади. **Барча пул агрегатлари йиғиндиси ялпи пул массаси ёки ялпи пул таклифини ташкил қилади.**

Бизнинг республикамизда умумий пул миқдори қуйидаги (таркиб)лар асосида ҳисобланади:

M_0 – муомаладаги нақд (қоғоз ва металл) пуллар.

$M_1 = M_0 +$ аҳолининг жорий ҳисоб варақларидаги пул қолдиқлари, корхоналарнинг ҳисоб варақларидаги пул маблағлари, банклардаги талаб қилиб олиш мумкин бўлган пул омонатлари.

$M_2 = M_1 +$ тижорат банкларидаги муддатли омонатлар ва жамғарма ҳисоб варақларидаги пуллар, ихтисослаштирилган молиявий муассасалардаги депозитлар ва бошқа активлар. Мазкур агрегат таркибига кирувчи пул маблағларини бевосита бир шахсдан бошқа бирига ўтказиш ҳамда айирбошлаш битимларида фойдаланиш мумкин эмас. Улар асосан жамғариш воситаси вазифасини бажарадилар.

$M_3 = M_2 +$ банк сертификатлари + аниқ мақсадли заём облигациялари + давлат заём облигациялари + хазина мажбуриятлари.

Бундан кўринадики, пул массасининг ҳар бир алоҳида агрегати ўзининг ликвидлиги даражасига кўра фарқланади. **Ликвидлик – бу турли активларнинг ўз қийматини йўқотмасдан (яъни энг кам харажатлар асосида) тезлик билан нақд пулга айлана олиш қобилиятидир.** Металл (танга) ва қоғоз пуллар энг юқори ликвидликка эга бўлади. Мижоз ўзи истаган вақтида олиши мумкин бўлган банк ҳисоб варақларидаги пул омонатлари ҳам ликвидли ҳисобланади. Пул массаси таркибига тўлов воситаси вазифасини бажариш лаёқати пастроқ бўлган активлар қўшилиб бориши билан, уларнинг ликвидлик даражаси ҳам пасайиб боради.

---

¹ Юсупов Р.А. Бозор муносабатларига ўтиш жараёнида миллий валюта барқарорлигини таъминлашнинг назарий асослари. И.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. Т., 2001, 12-13-б.

Нақд пуллар ривожланган бозор иқтисодиёти мамлакатларида умумий пул массасининг 9-10 фоизини, бозор иқтисодиётига ўтаётган мустақил ҳамдўстлик давлатларида 35–40 фоизни ташкил қилади.

Пул бозори – бу мамлакатдаги пул миқдори ҳамда фоиз ставкасининг турли даражаларида пул маблағларига бўлган талаб ва пул таклифининг ўзаро нисбатини ифодаловчи механизм.

Пул таклифи – бу бозорда пул сифатида муомалада бўлган турли-туман молиявий маблағлар, яъни пул агрегатлари йиғиндиси ҳисобланади.

Мамлакатдаги пул таклифи асосан Марказий банк томонидан тартибга солинсада, у иқтисодиётдаги барча таклифни қамраб ололмайди. Чунки, бу жараёнга уй хўжалиги хатти-ҳаракати ҳамда тижорат банкларининг сиёсати ҳам таъсир кўрсатади.

Тижорат банклари ўз ихтиёрларида бўлган активлари ҳисобига янги пулларни ҳосил қилишлари, яъни уларни банк кредити сифатида миждозларига беришлари мумкин. Тўғри, уларнинг бу фаолиятлари Марказий банк томонидан ўрнатилувчи мажбурий захира меъёрлари орқали чекланади. Яъни, тижорат банки ўзининг жорий харажатларини қоплаши ҳамда миждозлар томонидан кредитлар қайтарилмаслиги хавфининг олдини олиш мақсадида маълум миқдордаги пул маблағларини захира сифатида сақлаши лозим. Активларнинг қолган қисми эса муомалага чиқарилиб, у маълум муддатдан сўнг яна банкка қайтиши ҳамда мажбурий захира меъёридан ортиқча қисми яна муомалага чиқарилиши мумкин. Тўхтовсиз равишда такрорланувчи бу жараён пул таклифи мультипликатори ёки банк мультипликатори дейилади.

Пул таклифи мультипликатори – бу банкдаги пул депозитлари қўшимча равишда ўсган ҳажмининг мажбурий захиралар қўшимча ҳажмига нисбати бўлиб, пул маблағларининг бир бирликка кўпайиши иқтисодиётдаги пул таклифининг қанчага ўсишини кўрсатади:

$$m = \frac{M_s}{R} \quad \text{ёки} \quad m = \frac{1}{r},$$

бу ерда:

m – пул таклифи мультипликатори коэффиценти;

M_s – банкдаги пул депозитларининг қўшимча равишда ўсган ҳажми;

R – мажбурий захиралар қўшимча ҳажми;

r – мажбурий захиранинг фоиздаги меъёри.

Масалан, Марказий банк томонидан ўрнатилган мажбурий захира меъёри 20%ни ташкил этсин. Агар тижорат банк активи 100 млн. сўм деб олсак, у ҳолда пул таклифи мультипликатори 5 га тенг бўлади (100 млн. сўм/20 млн. сўм). Бу эса тижорат банки 500 млн. сўм ҳажмида (100 млн. сўм х 5) янги пулларни муомалага чиқариш имконига эга эканлигини кўрсатади.

Пулга талаб икки қисмдан иборат бўлиши мумкин: айирбошлаш учун зарур бўлган пулга бўлган талаб ҳамда активлар сотиб олиш учун зарур бўлган пулга талаб.

Айирбошлаш учун зарур бўлган пулга бўлган талаб аҳолининг кундалик шахсий эҳтиёжлари, корхоналарнинг иш ҳақи тўлаш, материал, ёқилғи ва шу кабиларни сотиб олиш учун керак бўлган пул миқдорини ифодалайди. Айирбошлаш учун зарур бўлган пул миқдори биз юқорида кўрсатган формула билан аниқланади. Ушбу формулага асосан аҳоли ва корхоналарга икки ҳолда айирбошлаш учун кўпроқ пул талаб қилинади: нархлар ўсганда ва ишлаб чиқариш ҳажми кўпайганда.

Кишилар ўзларининг молиявий активларини ҳар хил шаклларда, масалан, корпорация акциялари, хусусий ёки давлат облигациялари шаклида ушлаб туриш мумкин. Демак, активлар томонидан, яъни инвестициялар учун пулга талаб ҳам мавжуд бўлади.

Активлар томонидан пулга талаб фоиз ставкасига тескари мутаносибликда ўзгаради. Фоиз ставкаси паст бўлса, кишилар кўпроқ миқдоридаги нақд пулга эгалик қилишни афзал кўради. Аксинча, фоиз юқори бўлганда пулни ушлаб туриш фойдасиз ва активлар шаклидаги пул миқдори кўпаяди. Шундай қилиб, пулга бўлган умумий талаб, активлар томонидан пулга бўлган талаб ва айирбошлаш учун пулга бўлган талабнинг миқдори билан аниқланади.

22.2. Инфляция, унинг моҳияти ва турлари

Инфляция бозор иқтисодиёти шароитида макроиқтисодий беқарорликнинг кўринишларидан бири бўлиб, ҳозирги даврда барча мамлакатлар учун умумий бўлган ҳолат ҳисобланади.

«**Инфляция**» атамаси (лотинча inflation – шишмоқ, кенгаймоқ) илк бора Шимолий Америкада 1861-1865 йиллардаги фуқаролар уруши даврида кўлланилиб, муомалада қоғоз пулларнинг ҳаддан ортиқ кўпайиб кетишини ифодалаган эди. Иқтисодий адабиётларда эса бу атама XX асрда, биринчи жаҳон урушидан кейин кенг тарқалди.

Инфляция тушунчаси жуда серкирра бўлиб, иқтисодий адабиётларда унинг кўплаб изоҳлари мавжуд. Жумладан:

Инфляция – бу пул массасининг товар айланмаси эҳтиёжларига нисбатан ортиб кетиши натижасида пул бирлигининг қадрсизланиши ва шунга мос равишда товар нархларининг ўсишидир¹.

Инфляция – бу муомала соҳасининг пул белгилари билан миллий хўжалик ҳақиқий эҳтиёжларидан ортиқча миқдорда тўлиб кетиши².

Инфляция – бу иқтисодий тизимда нарх ўсишининг барқарор тенденцияси орқали ифодаланувчи макроиқтисодий ҳодиса³.

Инфляция – бу:

¹ Курс экономической теории. Учебное пособие под ред. Чепурина М.Н., Киселевой Е.А. Киров, изд. «АСА», 1995. – 423-б.

² Борисов Е.Ф. Экономическая теория: Учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005, 170-б.

³ Экономическая теория: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. В.Д.Камаева. – 10-е изд., перераб. и доп. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2004, 416-б.

- муомалада мавжуд бўлган нақд қоғоз пуллар ёки нақд бўлмаган қоғоз пул ҳажмининг товарларнинг реал таклифига нисбатан ҳаддан ташқари кўпайиб кетиши;

- пулларнинг харид қобилиятининг пасайиши;

- узоқ давр мобайнида нархларнинг умумий ўсиши¹.

Бу таърифлардан кўришиб турибдики, инфляция тушунчасини ёритишда бир томонлама ёндашишга йўл қўйилиб, унинг мазмунини тўла ва етарли даражада очиб бера олинмаган. Инфляцияни тўғри тушуниш учун пулнинг қадрсизланишини ва унинг сабабларини билиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Пулнинг қадрсизланиши фақатгина қоғоз пулларгагина хос бўлган ҳодиса эмас, у ҳамма пулларга, жумладан металл (олтин) пулларга ҳам хосдир. Олтин пул куйидаги икки ҳолатда қадрсизланади:

1) олтин қазиб олиш технологияси такомиллашиб, янги техникаларни қўллаган ҳолда меҳнат унумдорлигининг ошиши ва, бинобарин, олтин қийматининг пасайиши натижасида. Агар бошқа товарлар қиймати ўзгармаган ҳолда олтин қиймати икки баробар пасайган, деб фараз қилсак, у ҳолда товарлар одатдаги ҳажмларининг муомаласи учун икки баробар кўпроқ олтин пул керак бўлади. Демак, бу ҳолатда товарлар нархи ошиб, олтин пулнинг қадрсизланиши рўй беради;

2) баъзи иқтисодчилар металл пулларнинг қадрсизланишини қадимдан маълум бўлган металл пулларни сохталаштириш жараёни билан ҳам боғлайдилар. Қадимги Греция, Рим империясида эрамизга қадар ва кейинчалик бошқа давлатларда ҳам олтин ва кумуш тангалар таркибини нисбатан арзон металллар аралаштириш ёки уларнинг оғирлигини ўзгартириш орқали сохталаштириш ҳолатлари учраб турган. Бу эса металл пулларнинг ўз қадрини йўқотишини келтириб чиқарган.

Бошқа ҳолатларда олтин ёки кумуш пуллар муомалада бўлган чоғда уларнинг қадрсизланиши, яъни инфляция жараёни рўй бермайди. Иқтисодиётдаги товар ва хизматлар ҳажмидан ортиқча бўлган пул массаси – олтин ва кумуш тангалар хазинага айланади. Аксинча, иқтисодиётда товарлар кўпайиб, муомала воситасини бажариш учун пул етишмаган тақдирда уларни осонлик билан жамғарма таркибидан чиқариб, муомалага киритилган. Бу эса бошқа шароитлар ўзгармаган ҳолда олтин ва кумуш пуллар инфляцияга учрамаслигини англатади.

Реал қийматга эга бўлмаган қоғоз пулларнинг муомалага кириб келиши эса инфляциянинг келиб чиқиши учун асосий манба ҳисобланади. Чунки қоғоз пулларни жамғарма сифатида муомаладан чиқариш кам самарали ва ишончсиз восита бўлиб, улар пулларнинг ортиқчалиги шароитида ҳам муомалада қоладилар. Натижада муомалада ортиқча қоғоз пулларнинг кўпайиши мавжуд ялпи талабни янада кучайтириб, нархларнинг ўсишини тезлаштиради.

---

¹ Экономическая теория: Учебник. - Изд., испр. и доп. / Под общ. ред. акад. В.И.Видяпина, А.И.Добрынина, Г.П.Журавлевой, Л.С.Тарасевича. – М.: ИНФРА-М, 2005, 538-б.

Инфляция бозор хўжалигининг ҳар хил соҳаларида такрор ишлаб чиқариш номуносибликлари туғдирадиган мураккаб ижтимоий-иқтисодий ҳодисадир. Бироқ, шуни ҳам назарда тутиш керакки, алоҳида товар бозорларидаги талаб ва таклиф нисбатининг ҳар қандай бузилиши ҳам инфляцияни келтириб чиқаравермайди. Шунингдек, иқтисодиётдаги даврий ўзгаришлар, масалан, талабнинг мавсум билан боғлиқ ҳолда ошиши ёки табиий офатлар натижасида товарларга талабнинг кучайиши келтириб чиқарган нархларнинг ўсиши инфляцияни англамайди. Бу нархлар маълум муддат ўтгач, бозордаги талаб ва таклиф нисбати мувозанатга келгач, яна пасайиши мумкин.

Юқоридагилардан хулоса қилиб инфляцияга қуйидагича таъриф беришимиз мумкин: **инфляция деб пул муомаласи қонунлари бузилиши билан боғлиқ ҳолда қоғоз пулларнинг қадрсизланишига айтилади.**

Бу ерда қоғоз пул миқдорининг нисбатан ортиб кетиб, унинг қадрсизланишига пулнинг ортиқча эмиссия қилиниши, пул эмиссияси ўзгармасдан, унинг айланиш тезлигининг ошиши, муомаладаги пул миқдори ўзгармаса ҳам товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш ҳажмининг камайиб кетиши, товарлар ва хизматлар ижтимоий қийматининг ва, бинобарин, нархининг пасайиши ва ниҳоят, пул қийматининг пасайиши каби омиллар таъсир қилади. Мана шу омиллар яна бир бор инфляция – товарлар нархининг ўсишидир, деган таърифнинг тўлиқ ва етарли эмаслигини кўрсатади. Қоғоз пуллар инфляцияга учраганда уч хил нарсага нисбатан қадрсизланади:

1) олтинга нисбатан – бу олтиннинг қоғоз пулларда бозор нархининг ошишида ўз ифодасини топади;

2) товарларга нисбатан – бу товарлар нархининг ошишида ўз ифодасини топади;

3) бардошли чет эл валюталарига нисбатан – бу чет эл валюталарига нисбатан миллий пул курсининг тушиб кетишида ўз ифодасини топади.

Реал иқтисодий ҳаётда барча кишилар томонидан ҳар қуни товар ва хизматлар сотиб олинаётганлиги учун қоғоз пулларнинг товар ва хизматларга нисбатан инфляциясига алоҳида эътибор қаратилади ва адабиётларда инфляция даражаси нархларнинг ўзгаришига қараб ўлчанади.

Инфляция нарх индекси ёрдамида базис даврга нисбатан ўлчанади. **Нархлар индекси жорий даврдаги истеъмол нархларини базис даврдаги истеъмол нархларига нисбати орқали аниқланади:**

$$НИ = \frac{ТН_{ж}}{ТН_б} \times 100\%,$$

бу ерда:

НИ – нархлар индекси;

ТН_ж – жорий даврдаги истеъмол товарлари нархи;

ТН_б – базис даврдаги истеъмол товарлари нархи.

Нархлар ўзгаришини ҳисобга олиш қамровига кўра нархлар индексининг қуйидаги турларини ҳисоблаш мумкин:

- истеъмол нархлари индекси;

- улгуржи нархлар индекси;
- нархлар индекси – ЯИМ дефлятори;
- экспорт ва импорт нархлар индекси.

Нархлар индексидан фойдаланган ҳолда **инфляция суръатини (ИС)** қуйидаги формула орқали аниқлаш мумкин:

$$ИС = \frac{ТН_{жс} - ТН_б}{ТН_б} \times 100\%.$$

Масалан, истеъмол товарларининг нарх индекси 2008 йилда 112,6% га, 2007 йилда 116,8% га тенг бўлса, инфляция суръати қуйидагича бўлади:

$$\text{Инфляция суръати} = \frac{116,8 - 112,6}{112,6} \times 100 = 3,7\% \text{ фоиз.}$$

Баъзи бир мамлакатларда инфляция суръати жуда юқори бўлганлиги сабабли, нархларнинг қанча вақт мобайнида 2 баравар ўсиши мумкинлиги «70 миқдори қоидаси» ёрдамида аниқланади. Бунинг учун 70 сонини инфляциянинг ўртача йиллик даражасига бўлинади. Бизнинг мисолимида бу кўрсаткич деярли 19 йилни ($70/3,7 = 18,9$) ташкил этади, яъни инфляциянинг йиллик 3,7% даражасида 19 йилдан сўнг иқтисодиётдаги нархлар 2 бараварга ўсади.

Мамлакатимизда 2000-2007 йиллардаги инфляциянинг асосий кўрсаткичларини қуйидаги жадвал орқали ифодалаш мумкин (22.1-жадвал).

22.1-жадвал

Ўзбекистон Республикасида 2000-2008 йилларда инфляциянинг асосий кўрсаткичлари (ўтган йилнинг мос даврига нисбатан нархларнинг ўсиши, фоизда)

Йиллар	Истеъмол товарлари нархлари йиғма индекси (ИНИ)	Озиқ-овқат товарлари	Ноозиқ-овқат товарлари	Хизматлар
2000	24,9	18,9	36,6	47,1
2001	27,4	27,9	21,1	36,9
2002	27,6	28,0	19,3	41,3
2003	10,3	5,4	13,9	30,9
2004	3,7	-1,2	5,3	22,1
2005	7,8	6,7	6,9	13,5
2006	6,8	3,9	8,0	15,4
2007	6,8	3,3	8,4	17,2
2008	7,8	2,7	7,7	27,2

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Келиб чиқиш сабаблари ва ўсиш суръатларига қараб, инфляциянинг бир қанча турларини фарқлаш мумкин.

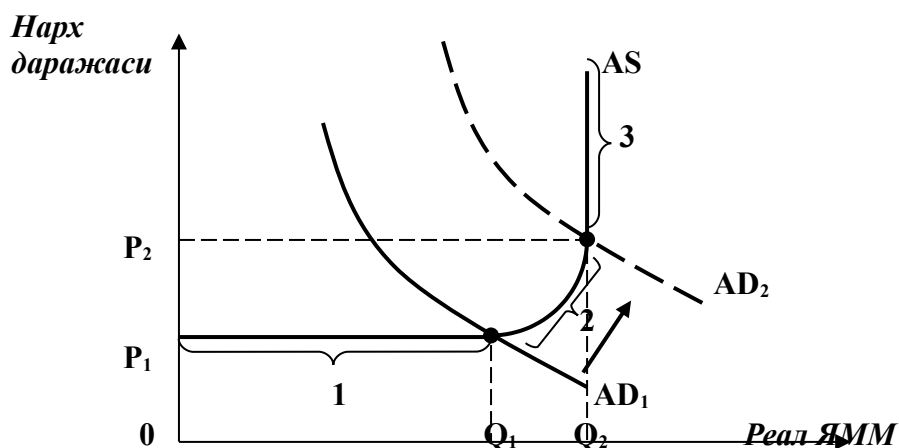
1. Талаб инфляцияси. Нарх даражасининг анъанавий ўзгариши жами талаб ортиқчалиги билан тушунтирилади. Иқтисодиётнинг ишлаб чиқариш соҳаси маҳсулотнинг реал ҳажмини кўпайтириб, ортиқча талабни қондира олмайди. Чунки барча мавжуд ресурслар тўлиқ фойдаланилган бўлади. Шу сабабли бу ортиқча талаб нархнинг ошишига олиб келади ва талаб

инфляциясини келтириб чиқаради. Талаб инфляциясини куйидаги чизма орқали изохлаш мумкин (22.1-чизма).

Чизмадан кўринадики, иқтисодиётдаги пул ҳажмининг кўпайиши қисқа муддат ичида ялпи талабни AD_1 дан AD_2 га силжишига олиб келади. Агар бу вақтда иқтисодиётнинг ҳолати ялпи таклиф эгри чизиғининг оралик (2) ёки тик (классик) (3) кесмасига мос келса, бу нарх даражасининг ўсишига, яъни талаб инфляциясининг рўй беришига олиб келади.

22.1-чизма

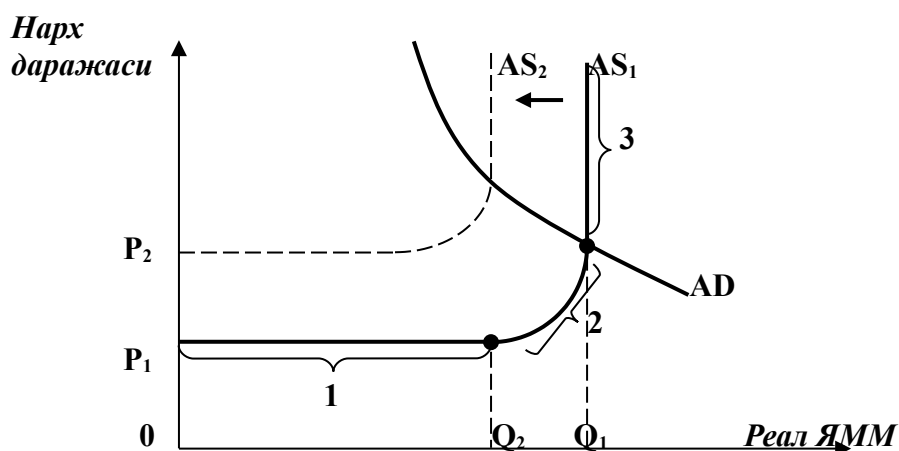
Талаб инфляцияси

2. Таклиф инфляцияси. Инфляция ишлаб чиқариш харажатлари ва бозордаги таклифнинг ўзгариши натижасида ҳам келиб чиқиши мумкин. Ишлаб чиқариш харажатларининг ўсиши келтириб чиқадиган инфляция маҳсулот бирлигига қилинадиган харажатларнинг кўпайиши ҳисобига нархларнинг ошишини билдиради. Бу ҳолатни ҳам чизма орқали кўриб чиқамиз (22.2-чизма).

22.2-чизма

Таклиф инфляцияси

Чизмадан кўринадики, харажатларнинг ўсиши натижасида ялпи таклиф эгри чизиғининг AS_1 дан AS_2 га қисқариши маҳсулот бирлигига тўғри келувчи харажат миқдорини ошириб, нархларнинг P_1 дан P_2 даражага қадар

кўтарилишига, реал ишлаб чиқариш ҳажмининг эса Q_1 дан Q_2 га қадар қисқаришига олиб келади.

Шунингдек, инфляциянинг қуйидаги сабабларини ҳам кўрсатиш мумкин:

- монополистик фаолиятларнинг пайдо бўлиши ва амал қилиши;
- нотўғри солиқ сиёсати юритиш;
- жаҳон бозорларидаги нархларнинг ўсиши;
- ҳарбий соҳадаги харажатларнинг ўсиши ва ҳоказо.

Маҳсулот бирлигига ишлаб чиқариш харажатларининг ортиши иқтисодиётда фойдани ва маҳсулот ҳажмини қисқартиради. Натижада товарлар таклифи ҳам қисқаради. Бу ўз навбатида нарх даражасини оширади. Ишлаб чиқариш харажатлари номинал иш ҳақи, хомашё ва энергия нархларининг ўсиши ҳисобига ортиб боради.

Инфляциянинг ўрмалаб борувчи, жадал ва гиперинфляция каби турлари ҳам мавжуд. **Ўрмалаб борувчи инфляция** ҳолатида нархлар йилига 10 фоизгача, **жадал инфляцияда** 20 дан 200 фоизгача, **гиперинфляцияда** 200 фоиздан юқори даражада ўсиши кузатилади.

Башорат қилиш мумкинлигига қараб кутилаётган ва кутилмаган инфляция фарқланади. **Кутилаётган инфляция** ва унинг оқибатларини олдиндан башорат қилиш мумкин, **кутилмаган инфляцияни** олдиндан айтиб бўлмайди. Биринчи ҳолда инфляциянинг кутилаётган салбий оқибатларига тайёрланиб, уни сезиларли даражада юмшатиш мумкин. Иккинчи ҳолда нархларнинг кутилмаган ўсиши натижасида мамлакат иқтисодий ахволининг сезиларли ёмонлашуви рўй бериши мумкин.

22.3. Кредитнинг моҳияти, манбалари ва вазифалари

Бозор иқтисодиёти шароитида пул доимий ва узлуксиз ҳаракатда бўлиши лозим. Бунинг учун эса бўш пул маблағлари ҳам пул-кредит муассасалари орқали тўпланиб, иқтисодиётга инвестициялар сифатида йўналтирилиши лозим. Бу жараёнларни амалга оширишда **кредит муносабатлари** муҳим аҳамият касб этади.

Кредит бўш турган пул маблағларини ссуда фонди шаклида тўплаш ва уларни пулга муҳтож бўлиб турган ҳуқуқий ва жисмоний шахсларга ишлаб чиқариш ва бошқа эҳтиёжлари учун маълум муддатга, фоиз тўловлари билан қайтариш шартида қарзга бериш муносабатларини ифодалайди.

Пул шаклидаги капитал **ссуда капитали** дейилса, унинг ҳаракати **кредитнинг мазмунини** ташкил қилади.

Кредит муносабатлари икки субъект ўртасида, яъни пул эгаси (қарз берувчи) ва қарз олувчи ўртасида юзага келади.

Турли хил корхона ва фирмалар, ташкилотлар, давлат ва унинг муассасалари ҳамда аҳолининг кенг қатлами **кредит муносабатларининг субъектлари** ҳисобланади. Санаб ўтилган субъектларнинг айнан ҳар бири бир вақтнинг ўзида ҳам қарз олувчи ва ҳам қарз берувчи ўрнида чиқиши мумкин.

Кредит муносабатларининг объекти жамиятда вақтинча бўш турган пул маблағларидир.

Такрор ишлаб чиқариш жараёнида товарлар, иқтисодий ресурслар ва пул маблағларининг доиравий айланиши **кредит муносабатларининг** мавжуд бўлишини тақозо қилади. Шу билан бирга доиравий айланиш жараёнида муқаррар суръатда вақтинча бўш турадиган пул маблағлари ва бошқа пул ресурслари **кредит маблағларининг манбаини** ташкил қилади.

Кредит ресурсларининг **асосий манбалари** қуйидагилардан иборат:

- 1) корхоналарнинг амортизация ажратмалари;
- 2) маҳсулот сотишдан олинган пул тушумлари;
- 3) корхоналарнинг ишлаб чиқариш, фан ва техникани ривожлантириш фондлари, моддий рағбатлантириш фондлари;
- 4) корхоналар фойдаси. Улар давлат бюджети ва кредит тизими билан ҳисоб-китоб қилингунча, шунингдек унинг тегишли қисми корхона эҳтиёжлари учун фойдалангунча банкдаги ҳисобларида сақланади;
- 5) банкдаги бюджет муассасалари, касаба уюшмалари ва бошқа ижтимоий ташкилотларнинг жорий пул ресурслари;
- б) аҳолининг бўш пул маблағлари.

Такрор ишлаб чиқариш жараёнида вақтинча бўш пул ресурслари ҳосил бўлиши билан бир вақтда, иқтисодиётнинг айрим бўғинлари ва соҳаларида кўшимча пул маблағларига эҳтиёж пайдо бўлади.

Кредитнинг бир қатор вазифалари мавжуд. Биринчидан, кредит **қайта тақсимлаш вазифасини** бажаради. Унинг ёрдамида корхоналар, давлат ва аҳолининг бўш пул маблағлари ссуда фонди шаклида тўпланиб, кейин бу маблағлар кредит механизми орқали иқтисодиёт тармоқлари эҳтиёжларини ҳисобга олиб қайта тақсимланади. Шу орқали кредит ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминлашга хизмат қилади.

Иккинчидан, кредит пулга тенглаштирилган тўлов воситаларини (вексель, чек, сертификат ва ҳ.к.) юзага чиқариб, уларни **хўжалик амалиётига жорий этиш вазифасини** бажаради.

Учинчидан, кредит нақд пуллар ўрнига кредит пулларни ривожлантириш ва пул муомаласини жадаллаштириш билан **муомала харажатларини тежаш вазифасини** бажаради.

Тўртинчидан, кредит ссуда фондининг ҳаракати (қарз бериш ва қарзни ундириш) орқали **иқтисодий ўсишни рағбатлантириш вазифасини** бажаради.

Бешинчидан, кредит ўз муассасалари орқали иқтисодий субъектлар фаолияти устидан **назорат қилиш вазифасини** бажаради.

Ниҳоят, кредитнинг ўзига хос вазифаси **иқтисодиётни тартибга солиш** ҳисобланади. Бунда кредит учун фоиз ставкаларини табақалаштириш, давлат томонидан кафолатлар ва имтиёзлар бериш каби усуллардан фойдаланилади.

Кредит бир қатор турларда амалга оширилади. Тарихий тараққиёт давомида кредитнинг икки – пул ва товар шаклларида фойдаланиб келинган. Ҳозирги вақтда мамлакат ички айланмасида **пул кредитидан** кенгрок

фойдаланиб, у банк, тижорат, давлат, истеъмол ва халқаро кредит шакллари олади.

Банк кредити – пул эгалари (банклар ва махсус кредит муассасалари) томонидан қарз олувчилар (тадбиркорлар, давлат, уй хўжалиги сектори)га пул ссудалари шаклида берилувчи кредит. Банк кредити йўналиши, муддати ва кредит битимлари суммаси бўйича чекланмайди. Унинг фойдаланиш соҳаси ҳам жуда кенг, товар муомаласидан тортиб капитал жамғарилишигача хизмат қилади.

Хўжаликлараро кредит – бир корхона (муассаса) томонидан иккинчисига берилувчи кредит. У корхоналарнинг капитал курилиш, қишлоқ хўжалик соҳаларидаги муносабатларига, шунингдек, ички хўжалик ҳисоби бўғинлари билан муносабатларига хизмат қилади.

Тижорат кредити – корхоналар, бирлашмалар ва бошқа хўжалик юритувчи субъектларнинг бир-бирига берадиган кредити. Тижорат кредити, аввало, тўловни кечиктириш йўли билан товар шаклида берилади.

Истеъмол кредити – хусусий шахсларга, бирини навбатда, узоқ муддат фойдаланадиган истеъмол товарлари (мебель, автомобиль, телевизор ва бошқалар) сотиб олиш учун маълум муддатга бериладиган кредит. У чакана савдо магазинлари орқали товарларнинг ҳақини кечиктириб тўлаш билан сотиш шаклида ёки истеъмол мақсадларида банк ссудалари бериш шаклида амалга оширилади. Истеъмол кредитидан фойдаланганлик учун анча юқори фоиз ундирилади.

Ипотека кредити – кўчмас мулклар (ер, бино) ҳисобига узоқ муддатли ссудалар шаклида берилувчи кредит. Бундай ссудалар бериш воситаси, банклар ва корхоналар томонидан чиқариладиган ипотека облигациялари ҳисобланади.

Давлат кредити – давлат пул маблағлари қарздори, аҳоли ва хусусий бизнес эса кредиторлари бўлиб чиқадиган кредит муносабатларининг ўзига хос шакли. Давлат кредити маблағлари манбаи бўлиб, давлат қарз облигациялари хизмат қилади. Давлат кредитнинг бундай шаклида, аввало, давлат бюджети камомадини қоплаш учун фойдаланади.

Халқаро кредит – ссуда капиталининг халқаро иқтисодий муносабатлар соҳасидаги ҳаракатини намоён этувчи шакли. Халқаро кредит товар ёки пул (валюта) шаклида берилади. Кредитор ва қарз олувчилар банклар, хусусий фирмалар, давлат, халқаро ва минтақавий ташкилотлар ҳисобланади.

Сўнгги вақтларда кредитлашнинг лизинг, факторинг, форфейтинг, траст каби шакллари кенг ривожланиб бормоқда.

Лизинг – бу кредитнинг пулсиз шакли бўлиб, одатда ишлаб чиқариш воситалари ва бошқа моддий бойликларни кейинчалик фойдаланувчилар томонидан мунтазам равишда ҳақ тўлаб бориб, сотиб олиш шарти билан узоқ муддатли ижарага беришдан иборат. Лизинг бўйича битимлар 1 йилдан то 10 йилга қадар тузилиши мумкин. Одатда ишлаб чиқариш воситаларини уларнинг эгалари бевосита эмас, балки махсус лизинг компаниялари орқали ижарага берадилар.

Факторинг – бошқа иқтисодий субъектларнинг қарздорлик бўйича мажбуриятларини сотиб олиш ёки қайта сотиш муносабатлари. Бунда банк корхоналарнинг «дебиторлик ҳисоб варақалари»ни ўзи учун фойдали шартлар асосида нақд пулга сотиб олади, кейин эса бу қарзларни қарздордан ундириб олади.

Форфейтинг – факторинг муносабатларининг узоқ муддатли шакли. Бунда қарздорлик бўйича ҳуқуқларни сотиб олган банк уларни одатда 1-5 йил вақт ўтгандан сўнг ундириши мумкин бўлади.

Траст – бу мижозларнинг капиталларини бошқариш бўйича операциялар мажмуи.

Кредит бериш қуйидаги **тамойилларга** асосланади:

- ссуда беришнинг мақсадли тавсифи;
- кредитнинг расмийлаштирилган муддатда қайтарилиши;
- ссуданинг моддий таъминланганлиги ва тўловлиги.

Қарзга берилган ссуданинг албатта қайтарилиб берилиши, ундан фойдаланилганлик учун олинган фойдадан ссуда фоизини тўлаш зарурати корхоналарни хўжалик юритишнинг энг самарали усулларини излаб топишга ундайди.

Қарзга (ссудага) берилган пул ҳисобига олинадиган даромад фоиз ёки фоизли даромад дейилади. Шу даромад (фоиз)нинг қарзга берилган пул суммасига нисбатининг фоизда ифодаланиш фоиз ставкаси ёки фоиз нормасини ташкил қилади:

$$r' = \frac{r}{K_{\text{ссуда}}} \cdot 100,$$

бу ерда:

r' – фоиз нормаси;

r – фоиз суммаси;

$K_{\text{ссуд}}$ – қарзга берилган пул (капитал) суммаси.

Агар 100 минг сўм йилига 20 минг ссуда фоизи тўлаш шarti билан қарзга берилган бўлса, ссуда фоизи нормаси 20% ни ташкил қилади.

22.4. Банк тизими. Марказий ва тижорат банклар ҳамда уларнинг вазифалари

Бозор иқтисодиёти шароитида пул муомаласини таъминлашда банклар муҳим роль ўйнайди. **Банклар пул маблағларини тўплаш, жойлаштириш ва уларнинг ҳаракатини тартибга солиш билан шуғулланувчи иқтисодий муассасадир.**

Банклар фаолиятининг асосий томонларидан бири кредит муносабатларига хизмат қилиш бўлиб, улар кредит муассасаларининг асосини ташкил қилади.

Банклар тизими одатда икки босқичли бўлиб, ўз ичига **марказий (эмиссион) банк ва тижорат (депозитли) банкларнинг** тармоқ отган шахобчаларини олади.

Давлат банки мамлакат пул-кредит тизимини марказлашган тартибда бошқаради ва давлатнинг ягона кредит сиёсатини амалга оширади.

Давлат банки **Марказий банк** ҳисобланади. Бунинг мазмуни шундан иборатки, биринчидан, кўпчилик мамлакатларда давлат банки ягона марказий банкдан иборат бўлиб, у ўтказадиган сиёсат тартиблари юқори давлат органлари томонидан ўрнатилади.

Иккинчидан, Марказий банк тижорат банклари ва жамғарма муассасаларидан маблағларни қабул қилиб, уларга кредит беради. Хусусан, шу сабабга кўра марказий банк «банклар банки» дейилади.

Учинчидан, Марказий банк фақат фойда олишга интилиб фаолият кўрсатмайди, давлатнинг бутун иқтисодиёт ҳолатини яхшилаш сиёсатини амалга оширади ва ижтимоий сиёсатини амалга оширишга кўмаклашади.

Марказий банк қуйидаги **вазифаларни** бажаради:

1) бошқа банк муассасаларининг мажбурий захираларини сақлайди. Бу захиралар пул таклифини бошқариш учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Марказий банк мамлакатнинг расмий олтин-валюта захираларини сақлаш вазифасини ҳам бажаради;

2) чекларни қайд (инкассация) қилиш механизмини таъминлайди ва банклараро ҳисоб-китобларни амалга оширади, уларга кредитлар беради;

3) давлатнинг монетар сиёсатини амалга оширади;

4) барча банклар фаолиятини уйғунлаштиради ва улар устидан назоратни амалга оширади;

5) халқаро валюта бозорларида миллий валюталарни айирбошлайди;

6) пул таклифи устидан назорат қилиш масъулиятини олади, миллий валютани муомалага чиқаради. Иқтисодиётнинг эҳтиёжларига мос равишда пул муомаласини тартибга солади.

Монетар сиёсатнинг асосий мақсади инфляцияни паст даражада ушлаб туриш ва сўмнинг барқарор айирбошлаш курсини таъминлашдан иборат. Мазкур вазифалар макроиқтисодий барқарорликни мустаҳкамлаш ва иқтисодий ўсишни рағбатлантиришга йўналтирилган умумиқтисодий сиёсат билан узвий боғлангандир.

Ўзбекистон Марказий банки ўзининг асосий вазифаларини бажариш билан бир қаторда, банк хизматларини эркинлаштиришга қаратилган сиёсатни ҳам олиб боради. Банк томонидан пул-кредит сиёсатининг воситалари сифатида очиқ бозорда қимматли қоғозлар операцияси, ички валюта бозоридаги операциялар, қайта молиялаштириш ставкаси ва тижорат банкларига мажбурий захира талаблари воситалари ҳам ишга солинади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида банклар ва корхоналар тенг ҳуқуқли шериклар сифатида чиқади. Кредит беришда фан-техника тараққиётини жадаллаштиришни, ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг янги сифат даражасига эришишни таъминлайдиган тадбирларга устунлик берилади.

Банклар ўз тасарруфидаги ресурслардан фойдаланиш самарадорлиги учун моддий жиҳатдан масъул ҳисобланади ва шу сабабли кредит-пул

операциялари кўпроқ уларнинг иқтисодий фойдалилигига ва самарадорлигига қараб бериллади.

Тижорат банклари ўзларининг хўжалик мавқеига кўра акционерлик типигаги муассасалар ҳисобланади. Ҳуқуқий мавқеига кўра, фаолиятнинг бирон бир турига хизмат кўрсатувчи, ихтисослашган ёки миллий банк бўлиши мумкин.

Ихтисослашган тижорат банклар – иқтисодиётнинг турли соҳаларида тижорат тамойилларида кредит-пул операцияларининг муайян турларини амалга оширади. Жумладан, республикамизда Саноат қурилиш банки – саноат, транспорт, алоқа ва моддий-техника таъминоти соҳаларида; Агробанк – агросаноат мажмуи тармоқлари ва соҳаларида; Тадбиркор банки кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик, кооператив ва яқка тартибдаги меҳнат фаолияти соҳасида кредит-пул операцияларини амалга оширади.

Халқ банки – мамлакатда омонат ишларини ташкил этиш, нақд пулсиз ҳисоб-китоб қилиш ва аҳоли учун касса вазифасини амалга ошириш, аҳолига шахсий эҳтиёжларга кредит бериш каби операцияларни таъминлайди.

Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки экспорт-импорт операцияларини бевосита амалга оширувчи корхона ва муассасаларга кредит беради, қўшма корхоналарга кредит беришда қатнашади, йиғма валюта режасининг ижросини, валюта ресурсларидан тежаб фойдаланишини назорат қилади, шунингдек ташқи иқтисодий операцияларга оид ҳисоб-китобларни ташкил қилади ва амалга оширишни таъминлайди.

Тижорат банклари тизимида тор ихтисослашуви бўйича инвестицион ва ипотека банкларини ажратиб кўрсатиш лозим.

Инвестицион банклар – махсус кредит муассасалари бўлиб, облигация ҳамда қарз мажбуриятлари бошқа турларини чиқариш йўли билан узоқ муддатли ссуда капиталини жалб қилади ва уларни мижозлар (асосан давлат ва тадбиркорлар) га тақдим қилади.

Инвестицион компаниялар ўзларининг қимматли қоғозларини чиқариш йўли билан ҳуқуқий инвесторлар пул ресурсларини тўплайди ва уларни корхона (миллий ва чет эл)лар акция ва облигацияларига жойлаштиради. Бундай компаниялар тўлиқ инвесторлар манфаатини ифодалайди ва уларнинг асосий мақсади қўйилган капитал ҳисобига фойда олиш ҳисобланади.

Ипотека банклар – бу кўчмас мулк (ер ва иншоот) ҳисобига узоқ муддатли ссуда беришга ихтисослашган кредит муассасалари. Ипотека банкининг ресурслари ўзларининг ипотека облигациялари ҳисобига шаклланади. Олинган ссудадан уй-жой ва бошқа иншоотлар қуриш, корхоналарнинг ишлаб чиқариш қувватларини кенгайтириш учун фойдаланилади.

Мамлакатимизда тижорат банклари фаолиятининг кенгайтириб бораётганлигини қуйидаги жадвал маълумотларидан кузатиш мумкин (22.2-жадвал).

Ўзбекистон Республикасида тижорат банклари фаолиятининг асосий кўрсаткичлари

Кўрсаткич	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Тижорат банклари активлари, млрд. сўм	3198,0	3918,2	4419,0	6400,0	6630,6	7208,0	9276,2	12065,0
Тижорат банклари ялпи капитали хажми, млрд. сўм	602,0	714,7	791,0	824,0	930,9	1250,0	1502,6	2104,0
Фаолият кўрсатаётган мини-банклар сони, бирлик	309	530	795	1122	1450	1800	2038	2161
Кичик тадбиркорлик субъектларига ажратилган кредитлар хажми, млрд. сўм	206,0	256,0	294,0	353,9	419,9	547,0	743,7	1251,0
Тижорат банкларида аҳоли омонатлари қолдиғи, млрд. сўм	91,5	170,1	245,0	323,0	449,5	975,0	994,6	1724,0
Ўрта ва узоқ муддатли кредитларнинг жами кредит қўйилмаларидаги улуши, фоиз	74,0	81,0	81,1	82,8	81,0	85,0	86,7	-

Манба: Ўзбекистон Республикаси Марказий банки маълумотлари.

Президентимиз «Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари» номли асарларида **банк ишини янада такомиллаштириш, аҳоли ва хўжалик юритувчи субъектларнинг бўш маблағларини тижорат банклари депозитларига жалб қилишни рағбатлантириш ишлари ҳам 2009 йилда устувор вазифа бўлиб қолишини кўрсатиб ўтдилар.**

«Хеч кимга сир эмаски, бугун кенг кўламда тарқалиб бораётган жаҳон молиявий инқирозининг асосий сабабларидан бири – бу банклар ликвидлиги, яъни тўлов қобилиятининг заифлиги билан боғлиқ муаммонинг кескинлашуви, кредит бозоридаги танглик, сода қилиб айтганда, пул маблағларининг етишмаслиги билан изоҳланади»¹.

Мамлакатимизда эса биргина тижорат банкларининг активлари миқдори, «Фуқароларнинг банклардаги омонатларини ҳимоялаш кафолатлари тўғрисида»ги қонунга мувофиқ шаклланган захираларни ҳисобга олган ҳолда, 13 триллион 360 миллиард сўмдан ошади. Бу аҳоли ва хўжалик юритувчи субъектларнинг жалб қилинган депозитлари хажмидан тахминан 2,4 баробар кўп демакдир.

¹ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009, 8-9-б.

Банк активлари ҳажмининг сезиларли даражада ошганини ҳисобга олиб, бугунги кунда республикада аҳолининг банклардаги барча депозитларини давлат томонидан юз фоиз кафолатлаш таъминланмоқда.

2008 йилда банк тизимида амалга оширилган ислохотлар Президентимиз ва ҳукуратимиз томонидан қабул қилинган бир қатор фармон ва қарорларда белгиланган куйидаги устувор вазифаларнинг бажарилишига қаратилди:

- аҳоли ва тадбиркорлик субъектлари ҳамда инвесторларнинг маблағларини банк акциялари ва депозитларга жалб қилиш орқали банкларнинг капиталлашув даражасини ошириш ҳамда ресурс базасини кенгайтириш;

- банкларнинг инвестиция жараёнларида, корхоналарни модернизация қилиш, технологик ва техник қайта жиҳозлашдаги иштирокини янада кенгайтириш ва кичик бизнес субъектларини молиявий қўллаб-қувватлаш;

- банкларда самарали назоратни амалга ошириш, банк инфратузилмаларини кенгайтириш, банк хизматлари сифатини ошириш ва миқдорларга янги қулайликлар яратиш;

- ҳисоб-китоблар тизимини янада такомиллаштириш, нақд пулларнинг банк айланмасига жалб этилишини янада кенгайтириш;

- банкларни яқка тартибда баҳолаш миллий рейтингига ва халқаро рейтинг компанияларининг рейтингларига эга бўлишларини таъминлаш борасида бир қатор чора-тадбирлар амалга ошириш.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг тегишли Фармон ва Қарорларига асосан стратегик аҳамиятга эга бўлган банкларнинг капиталлашув даражасини янада ошириш орқали уларнинг молиявий барқарорлигини таъминлаш ҳамда уларнинг инвестиция лойиҳаларини амалга оширишдаги иштирокини фаоллаштириш мақсадида давлат бюджетидан тижорат банклари устав капиталини ошириш бўйича маблағлар ажратилиши белгилаб берилди (22.3-жадвал).

2008 йилда ушбу жараёнларни амалга ошириш орқали:

- давлат тижорат «Халқ банки»нинг устав капитални 100 млрд. сўмга;

- «Ўзсаноатқурилишбанк» акциядорлик-тижорат банкнинг устав капитални 65,4 млрд. сўм миқдоридagi қўшимча акцияларни эмиссия қилиш орқали 100 млрд. сўмга;

- «Микрокредитбанк» акциядорлик-тижорат банкнинг устав капитални қўшимча 66,2 млрд. сўмлик акциялар чиқариш орқали 141,5 млрд. сўмга етказилди.

22.3-жадвал

Давлат бюджетидан банклар устав капиталини ошириш бўйича

ажратилган маблағлар динамикаси, млрд. сўм

Банк номи	Эълон қилинган устав	Қўшимча акциялар эмиссияси ва жойлаштирилиши					
		Жами	шу жумладан				
			2008	2009	2010	2011	2012

	капитали		йил	йил	йил	йил	йил
Халқ банки	200	120	20	30	30	20	20
Асака банки	300	147	100	48	-	-	-
Ўзсаноатқурилиш банки	100	65	63	2	-	-	-
Микрокредит банк	150	72	54	18	-	-	-
Пахта банк	100	50	22	28	-	-	-
Ғалла банк	50	36	13	23	-	-	-
Жами		491	272	149	30	20	20

Манба: Ўзбекистон Республикаси Марказий банки маълумотлари.

2009 йилнинг бошига келиб республикамизда фаолият кўрсатаётган тижорат банклари сони 30 тага етиб, шундан 3 таси давлат-тижорат банки, 11 таси акциядорлик-тижорат банки, 11 таси хусусий банк ва 5 таси хорижий капитал иштирокидаги банклардир. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 18 мартдаги Қарорларига кўра «Пахтабанк» негизда «Агробанк», «Ғаллабанк» негизда эса «Қишлоққурилишбанки» акциядорлик-тижорат банклари ташкил этилди. Республикамизнинг турли худудларида фаолият кўрсатаётган тижорат банклари филиаллари сони 800 тани ташкил этди. Тижорат банклари томонидан ташкил этилган мини-банклар сони 2008 йилда 107 тага кўпайиб 2161 тага етди ва улар деярли барча турдаги банк хизматларини кўрсатиб келмоқдалар.

Банкларнинг капитали ва мижозлардан жалб қилинган депозитлар ҳажмининг ўсиши республика иқтисодиётининг базавий тармоқларида ишлаб чиқаришни таркибий ўзгартириш, модернизация қилиш, истиқболли ва юқори самарали инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш, истеъмол маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кенгайтириш, хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнесни молиявий қўллаб-қувватлашда банклар иштирокини янада кенгайтириш имконини бермоқда. Банклар томонидан узоқ муддатга ажратилган инвестицион кредитлардан олинган даромадлар бўйича солиқ имтиёзларининг берилганлиги банкларнинг ушбу жараёнлардаги иштирокини рағбатлантириб келмоқда. Натижада, тижорат банклари томонидан устувор тармоқ корхоналарини модернизация қилиш ҳамда техник қайта жиҳозлаш учун кредитлар ажратилиши янада фаоллашди.

Сўнгги йилларда бўш пул маблағларини банк айланмасига жалб этиш ҳамда нақд пулсиз ҳисоб-китоблар ҳажмини кенгайтириш воситаларидан бири бўлган пластик карточкалардан фойдаланиш тизими жадал ривожлантирилмоқда. Ҳукумат қарорларига асосан, пластик карточкалар бўйича тўловларни амалга оширишда фойдаланиладиган пластик карточкалар тизимига оид жиҳозларни импорт қилишда божхона имтиёзларининг берилганлиги банкларнинг бу борадаги фаолиятларини янада рағбатлантирди. 2008 йил давомида тижорат банклари томонидан кўшимча равишда 787,8 минг дона пластик карточкалар муомалага чиқарилиб, савдо ва хизмат кўрсатиш шохобчаларида кўшимча 9752 дона терминаллар ўрнатилди. Муомалага чиқарилган банк пластик карточкалари

сони 4,5 млн. тага, савдо ва хизмат кўрсатиш шохобчаларида ўрнатилган терминаллар сони эса 27504 тага етказилди.

Нобанк кредит ташкилотларининг (кредит уюшмалари, микрокредит ташкилотлари ва ломбардлар) қонунчилик базасини такомиллаштириш борасида олиб борилаётган чора-тадбирлар нобанк кредит ташкилотлари тармоғи кенгайиб, банклар ва нобанк кредит ташкилотлари ўртасидаги рақобат муҳити кучайишига замин яратмоқда. Хусусан, бу борада амалга оширилган чора-тадбирлар натижасида, 2009 йил 1 январь ҳолатига уларнинг сони 138 тага, шу жумладан, кредит уюшмалари сони 78 тага, микрокредит ташкилотлари 26 тага ҳамда ломбардлар 34 тага етди.

Нобанк кредит ташкилотларининг асосий кўрсаткичлари ҳам сезиларли даражада ўсиб бормоқда. Хусусан, кредит уюшмаларининг жами активлари 2008 йилда 63,8 млрд. сўмга ошиб, 2009 йил 1 январь ҳолатига 112 млрд. сўмни, уларнинг кредит портфели эса 59,5 млрд. сўмга ошиб, 102,4 млрд. сўмни ташкил қилди.

Банкларда омонатларнинг кўпайишига, уларнинг банк тизимига жалб этилишига қаратилган ишлар ўтган йилларда ҳам амалга оширилган эди. Жумладан, 2008 йилда банклар томонидан иқтисодиёт тармоқларини кредитлар билан қўллаб-қувватлаш мақсадида, жисмоний ва юридик шахсларнинг пул маблағларини банк депозитларига жалб қилиш орқали банкларнинг ресурс базасини кенгайтириш борасидаги ишлар янада фаоллаштирилди. Жалб қилинган жами депозитлар ҳажми 2008 йилда 50,7 фоизга ошиб, 2009 йилнинг 1 январь ҳолатига 5771,6 млрд. сўмни ташкил этди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 20 февралдаги ПФ-3968-сонли Фармонида асосан, резидент - жисмоний шахслардан депозит ҳисобварақларга ўтказилган миллий ва хорижий валютадаги пул маблағларини қабул қилиш бўйича имтиёзларнинг яратилганлиги жисмоний шахсларнинг банклардаги омонатлари ҳажмининг ошишига ижобий таъсир кўрсатди.

2008 йилда давомидида тижорат банклари томонидан аҳолига миллий валютадаги 300 тадан ортиқ, хорижий валютадаги 100 тадан ортиқ жозибадор омонат турлари таклиф этилди. Натижада, аҳолининг кредит ташкилотларидаги маблағлари қолдиғи 2008 йилда 69 фоизга ошиб, 2009 йилнинг 1 январь ҳолатига 1 723,8 млрд. сўмни ташкил этди.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 28 ноябрдаги ПФ-4057-сонли Фармонида асосан миқдоридан қатъий назар фуқароларнинг тижорат банклари депозит ҳисобварақлардаги омонатлари тўлиқ қафолатланганлиги аҳолининг банк тизимига бўлган ишончини янада мустаҳкамлашга хизмат қилмоқда. 2009 йилнинг 1 январь ҳолатига кўра Фуқароларнинг банклардаги омонатларини қафолатлаш фондида 41,5 млрд. сўм миқдоридида маблағлар шакллантирилди.

22.5. Ўзбекистонда миллий валютани мустаҳкамлаш сиёсатининг амалга оширилиши

Республикада миллий валютани мустаҳкамлаш ишида **сўмнинг харид қувватини ошириб бориш ва унинг барқарорлигини таъминлаш** асосий вазифа ҳисобланади. Бунга бозорни рақобатбардош маҳсулотлар билан тўлдириш ва зарур эҳтиётлар ҳосил қилиш орқали эришилади. Бозорни истеъмол моллари билан тўлдиришда миллий ишлаб чиқаришни имкони борица кенгайтириб, маҳсулот сифатини яхшилаб бориш, ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Чунки шу орқали истеъмол моллари сотишнинг умумий ҳажмида миллий маҳсулотлар ҳиссаси ошириб борилади. Бу ерда шуни таъкидлаш лозимки, миллий ишлаб чиқаришни кенгайтириш орқали сўмнинг барқарорлигини таъминлаш четдан маҳсулот келтиришни инкор қилмайди. Аҳолини сифатли чет эл моллари билан таъминлаш мақсадида импорт ҳам рағбатлантириб борилади.

Сўмнинг барқарор амал қилиши, унинг ҳар қандай валютага эркин алмаштирилиши етарли **валюта захираси** бўлишига боғлиқ. Унга эришишда корхоналар ва барча субъектларнинг, жаҳон бозорига рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқариши учун зарур бўлган рағбатлантирувчи омилларни вужудга келтириш алоҳида аҳамиятга эга. Жумладан, кейинги йилларда мамлакатимиз иқтисодиётида рўй бераётган жиддий таркибий ўзгаришлар бу борада қулай имкониятларни вужудга келтирмоқда. Хусусан, 2007 йилда экспорт ҳажмининг ўсиш суръати 40,7 фоизга ортиб, импортга нисбатан сезиларли даражада бўлди. Натижада, ташқи савдо айланмасида 3,5 млрд. доллардан ортиқ миқдорда ижобий сальдога эришилиб, олтин-валюта захираларини 1,5 баробар кўпайтириш имконини берди¹.

Сўмнинг барқарорлигини таъминлашда ундан **эҳтиёткорона ва тежаб тергаб фойдаланиш, ишлаб чиқаришга сарфланган маблағларнинг энг кўп самара беришига, олинган кредитларнинг ўз вақтида қайтарилишига эришиш** муҳим ўрин тутди.

Инфляцияга қарши аниқ ўйланган сиёсат ўтказиш миллий валютани мустаҳкамланишнинг муҳим шартларидан биридир. Бу сиёсат энг аввало инфляция даражасини кескин камайтиришга қаратилиши лозим. Бунда пулнинг қадрсизланиш даражаси устидан катъий назорат ўрнатиш ҳамда унга қарши самарали тадбирлар қўллаш ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Шу орқали пулнинг қадрсизланишда мақбул суръатни танлашга эришилади.

Инфляцияга қарши сиёсат негизини **пул миқдорининг ўсишини товарлар ва хизматлар миқдорининг тегишли даражада ўсиши билан боғлаб олиб боришга** қаратилган тадбирлар ташкил қилиш зарур. Чунки харид қилиш учун моллар етарли бўлмаган ҳолда аҳоли қўлида пулнинг ортиқча кўпайиб кетиши инфляциянинг янада авж олиб кетишига, охир оқибатдада инқирозларга сабаб бўлади. Пул миқдори билан бирга нархларнинг ҳам тобора ўсиб бориши муқаррар равишда, узоқ давом

¹ Инсон манфаатлари устуворлигини таъминлаш – барча ислохот ва ўзгаришларимизнинг бош мақсадидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг 2007 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2008 йил 9 февраль.

этадиган гиперинфляцияни келтириб чиқаради. Бу ўз навбатида, миллий ишлаб чиқаришнинг изидан чиқиши, аҳоли кенг табақаларининг қашшоқлашуви ва бутун ижтимоий тизимнинг барбод бўлиши хавфини туғдиради.

Сўмнинг барқарорлигини таъминлашда **нақд пул эмиссиясининг ўсишига, аҳоли қўлида пулнинг ҳаракатсиз туриб қолишига йўл қўймаслик** биринчи даражали аҳамиятга эга. Бунда муомалага чиқарилган пул миқдорининг ўз вақтида қайтарилишига эришиш, маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ўсиши таъминламаган корхоналарга кредитлар берилишига йўл қўймаслик чоралари кўрилиши керак.

Инфляцияни пасайтирувчи қудратли омил **миллий валюта алмашув курсининг барқарорлашувига эришишдир**. Бу ўз навбатида импорт нархларнинг барқарорлашувига олиб келадики, натижада ички бозордаги нархлар ўзгаради.

Валюта биржаларида валюта операцияларининг барча турлари учун талаб ва таклиф натижасида шаклланадиган ягона алмашув курсини белгилаш, валюта курси барқарорлигига эришишнинг дастлабки шартидир.

Миллий валюта курси барқарорлигини таъминлашнинг навбатидаги шарти даслабки босқичда валютани нақд пулсиз алмаштириш ҳажмини кўпайтиришга устунлик беришидир. Бу борада 2007 йилда хўжалик субъектлари ва аҳолининг банк хизматларидан фойдаланишини қулайлаштириш, айти пайтда нақд пулсиз айланма миқёсини кенгайтириш мақсадидаги чора-тадбирлар давом эттирилди. Хусусан, муомалага чиқарилган пластик карточкалар сони 500 мингтага, хизмат кўрсатувчи терминаллар сони эса 3,5 мингтага оширилди.

Шундай қилиб, юқорида қараб чиқилган чора ва тадбирларнинг муваффақиятли амалга оширилиши миллий валютаамиз алмашув курсининг барқарорлашувига, унинг харид қилиш қувватининг ошишига ижобий таъсир кўрсатади.

Хулосалар:

1. Пулнинг иқтисодиётда ўз вазифаларини бажариш жараёнида тўхтовсиз ҳаракатда бўлиши, товарлар ва хизматлар айирбош қилиш жараёнида қўлдан қўлга ўтиб, айланиб туриши пул муомаласи дейилади.

2. Жаҳонда тарихан шаклланган ҳамда ҳар бир мамлакат томонидан қонуний равишда мустаҳкамлаб қўйилган пул муомаласининг турли тизимлари амал қилади. Мамлакат пул тизимининг муҳим таркибий қисмлари қуйидагилардан иборат: миллий пул бирлиги; нақд пул муомаласида қонуний тўлов воситаси сифатида амал қилувчи қоғоз, танга ва кредит пуллар тизими; пул эмиссияси, яъни белгиланган қонуний тартибда пулни муомалага чиқариш тизими; пул муомаласини тартибга солувчи давлат идоралари.

3. Пул муомаласи нақд ва кредит пуллар ёрдамида амалга оширилади. Нақд пул муомаласига банк билетлари ва металл тангалар (пул белгилари) хизмат қилади. Нақд пулсиз ҳисоблар чеклар, кредит карточкалари,

векселлар, аккредитивлар, тўлов талабномалари кабилар ёрдамида амалга оширилади. Буларнинг ҳаммаси биргаликда пул агрегати деб юритилади.

4. Муомалани таъминлаш учун зарур бўлган пул миқдори муайян давр давомида сотилиши ва сотиб олиниши лозим бўлган товарлар суммаси, пул бирлигининг айланиш тезлиги ва кредитнинг ривожланиши каби омилларга боғлиқ бўлади.

5. Макроиктисодий беқарорликнинг кўринишларидан бири инфляция ҳисобланиб, у пул муомаласи қонунларининг бузилиши натижасида қоғоз пул бирликларининг қадрсизланиши ва шунга мос равишда турли товар нархларининг ўсишида ифодаланади.

6. Келиб чиқиш сабабларига кўра талаб инфляцияси ва таклиф инфляцияси фарқланади. Талаб инфляцияси иқтисодиётдаги барча мавжуд ресурслар тўлиқ фойдаланилган шароитда ишлаб чиқариш соҳаси ортиқча талабни қондира олмаслиги натижасида келиб чиқади. Таклиф инфляцияси ишлаб чиқарилаётган маҳсулот бирлигига қилинадиган харажатларнинг кўпайиши ҳисобига нархларнинг ошиши натижасида келиб чиқади. Шунингдек, ўсиш суръатига кўра инфляциянинг ўрмалаб боровчи, жадал ва гиперинфляция; башорат қилиш мумкинлигига қараб кутилаётган ва кутилмаган инфляция каби турлари фарқланади.

7. Кредит бўш турган пул маблағларини ссуда фонди шаклида тўплаш ва уларни пулга мухтож бўлиб турган ҳуқуқий ва жисмоний шахсларга ишлаб чиқариш ва бошқа эҳтиёжлари учун маълум муддатга, фоиз тўловлари билан қайтариш шартида қарзга бериш муносабатларини ифодалайди.

Кредит ресурсларининг асосий манбалари корхоналарнинг амортизация ажратмалари; маҳсулот сотишдан олинган пул тушумлари; корхоналарнинг ишлаб чиқариш, фан ва техникани ривожлантириш фондлари, моддий рағбатлантириш фондлари; корхоналар фойдаси; банкдаги бюджет муассасалари, касаба уюшмалари ва бошқа ижтимоий ташкилотларнинг жорий пул ресурслари; аҳолининг бўш пул маблағларидан иборат.

8. Банклар пул маблағларини тўплаш, жойлаштириш ва уларнинг ҳаракатини тартибга солиш билан шуғулланувчи иқтисодий муассасадир. Улар кредит муносабатларига хизмат қилиб, кредитнинг ҳар хил шакллари ўз ичига олиб, кредит муассасаларининг асосини ташкил қилади. Банклар тизими одатда икки босқичли бўлиб, ўз ичига марказий (эмиссион) банк ва тижорат (депозитли) банкларнинг тармоқ отган шахобчаларини олади.

Асосий таянч тушунчалар:

Пул муомаласи – товарлар айланишига ҳамда нотовар тавсифидаги тўловлар ва ҳисобларга хизмат қилувчи нақд пуллар ва унга тенглаштирилган молиявий активларнинг ҳаракати.

Пул тизими – тарихан таркиб топган ва миллий қонунчилик билан мустақамланган, мамлакатда пул муомаласини ташкил қилиш шакли.

Инфляция – қоғоз пул бирлигининг қадрсизланиши.

Кредит – бўш турган пул маблағларини ссуда фонди шаклида тўплаш ва уларни такрор ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун қарзга бериш.

Фоиз нормаси (ставкаси) – фоиз ёки фоизли даромаднинг қарзга берилган пул суммасига нисбатининг фоизда ифодаланиши.

Банк кредити – пул эгалари (банклар ва махсус кредит муассасалари) томонидан қарз олувчиларга (тадбиркорлар, давлат, уй хўжалиги сектори) берилувчи пул ссудалари.

Хўжаликлараро кредит – бир корхона (муассаса) томонидан иккинчисига берилиб, уларнинг капитал қурилиш, қишлоқ хўжалик соҳаларидаги муносабатларига, шунингдек, ички хўжалик ҳисоби бўғинлари билан муносабатларига хизмат қилувчи қарз маблағлари.

Тижорат кредити – корхоналар, бирлашмалар ва бошқа хўжалик юритувчи субъектларнинг асосан тўловни кечиктириш йўли билан товар шаклида бир-бирига берадиган кредитлари.

Истеъмол кредити – хусусий шахсларга, аввало, узоқ муддат фойдаланадиган истеъмол товарлари сотиб олиш учун маълум муддатга берилувчи қарз маблағлари.

Ипотека кредити – қўчмас мулклар (ер, бино) ҳисобига узоқ муддатли ссудалар шаклида берилувчи қарз маблағлари.

Давлат кредити – кредит муносабатларининг ўзига хос шакли бўлиб, бунда давлат пул маблағлари қарздори, аҳоли ва хусусий бизнес эса кредиторлари бўлиб чиқади.

Халқаро кредит – ссуда капиталининг халқаро иқтисодий муносабатлар соҳасидаги ҳаракати.

Лизинг – одатда ишлаб чиқариш воситалари ва бошқа моддий бойликларни кейинчалик фойдаланувчилар томонидан мунтазам равишда ҳақ тўлаб бориб, сотиб олиш шарти билан узоқ муддатли ижарага беришдан иборат кредитнинг пулсиз шакли.

Факторинг – бошқа иқтисодий субъектларнинг қарздорлик буйича мажбуриятларини сотиб олиш ёки қайта сотиш муносабатлари.

Форфейтинг – узоқ муддатли факторинг муносабатлари.

Траст – мижозларнинг капиталларини бошқариш бўйича операциялари.

Банклар – кредит муносабатларига хизмат қилиб, кредит тизимининг негизини ташкил қилувчи махсус муассасалар.

Банк операциялари – маблағларни жалб қилиш ва уларни жойлаштириш бўйича амалга ошириладиган операциялар.

Банк фойдаси (маржа) – олинган ва тўланган фоиз суммалари ўртасидаги фарқ.

Банк фойда нормаси – банк соф фойдасининг унинг ўз капиталига нисбатининг фоиздаги ифодаси.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар:

1. Пул муомаласининг мазмунини тушунтиринг.
2. Муомала учун зарур бўлган пул миқдори қандай омилларга боғлиқ?
3. Пул агрегатлари нима ва унинг таркибига нималар киради?

4. Инфляциянинг мазмунини ва турларини тушунтиринг.
5. Талаб ва таклиф инфляцияларининг графикдаги кўринишларини тасвирланг ва изоҳланг.
6. Гиперинфляция қандай қилиб турғунликка олиб келиши мумкинлигини тушунтиринг.
7. Кредитни нима зарур қилиб қўяди? Кредит тушунчасининг мазмунини баён қилинг.
8. Кредитнинг асосий турларини санаб кўрсатинг ва уларнинг тавсифини беринг. Кредит қандай вазифаларни бажаради?
9. Марказий ва тижорат банкларининг вазифаларини кўрсатинг.
10. Ҳозирда Ўзбекистонда миллий валютанинг барқарорлигини таъминлаш борасида қандай чора-тадбирлар тизими қўлланилмоқда?